

ЕВРОПЕЙСКОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ И БАЛКАНИТЕ

THE EUROPEAN ENLIGHTENMENT AND THE BALKANS

In this paper the Enlightenment and its penetration in the Balkans during the 18th and the first half of the 19th century is considered. The historical prerequisites and the conditions for the rise of the movement for education in the Bulgarian lands are outlined in the context of the Greek-Bulgarian cultural relations. It is discussed in the paper the importance and the influence of the Enlightenment on the formation of the new Bulgarian intelligentsia and society as well as the means by which the ideas of the Enlightenment came in the Bulgarian lands. The author finds it necessary that all the preserved Greek documents that accompanied the activities of the educational centres during the period of the Bulgarian national revival should be searched methodically and studied analytically.

Key words: the Enlightenment, Modern Greek Enlightenment, Bulgarian national revival period, Hellenic education, leaders of the Bulgarian national revival, enlighteners, educationists.

През XVIII и първата половина на XIX в. две мощни идейни течения изпълват духовното и културното пространство на европейските народи. Просвещението и Романтизмът повлияват и оставят своя траен отпечатък и върху живота на българите. Именно с оглед на нашите земи трябва да се подчертае, че в модерните изследвания е преодолян европоцентристският възглед, според който двата процеса започват и се развиват в Западна Европа, а протичането им в другите региони е само къкъснъл отзвук на промените в културното битие на Стария континент.

Днес вече е ясно, че Просвещението е еманация на вътрешното развитие на обществото, а повеите от „Просветена Европа“ играят допълнителна – разбира се, в никакъв случай маловажна – роля в генезиса и популяризирането на идеите, чиито духовнокултурни устои имат различни измерения в зависимост от региона, в който се развиват.

Въпреки богатата палитра от проявления, се наблюдават и много идейни елементи, които са общи за всички просвещенци. Те радаят за пълна свобода на личността, равноправие и земно щастие за хората. В тази насока голяма роля се отделя на науката и на емпиричното познание. Изповядващите просвещенските идеали се обявяват против духовния монопол на Църквата и клерикалната схоластика на Средновековието. В критиките си към църковната институция някои дейци на Просвещението стигат дори до деизъм и атеизъм. Всичко това ясно показва необходимостта от изграждането на нова светска наука, изкуство и култура, както и от формирането на нов в нравствено отношение човек, преминал през едно дълбоко реформирано образование (Данова 1994: 17–18).

Пред педагогиката се поставя задачата да възпитава в дълг към обществото и по този начин да се работи за неговото благо. Дейците на Просвещението подемат борба срещу всякакви предразсъдъци и настояват за религиозна, политическа и идейна свобода. Към всичко това се добавя искането за социална справедливост и ликвидиране на средновековните порядки. Пътят за решаването на всички социални неуредици се търси в широкото разпространение на знанието. Именно то трябвало да даде на изстрадалото човечество ключа към разкриването на тайните за неговото щастие.

Кант формулира основния девиз на Просвещението: „Sapere aude!“ [*Имай смелост да си служиш със собствения си разсъдък!*]. Той обаче допълва: „Ако някой сега попита живеем ли днес в една *просветена* епоха, то отговорът е: не, обаче все пак живеем в епоха на *просвещение*“ (Кант 1998: 543, 549). В тази връзка се налага и ново отношение към смисъла на историята, във фокуса на която се поставя усъвършенстването на човешката личност и историческия оптимизъм за тържеството на прогреса и разума. Това довежда до рухването на догмите за щастие в отвъдното и замяната им с възможността човешкото щастие да бъде постигнато тук, на земята. Успоредно с това в значителна степен се разширява и понятието за литература, което вече обхваща журналистиката, лексикографията, етичните и научните трактати. Нараства интересът към нови народи и страни, към пътешествията и изследването на непознатото (Данова 1994: 18–19; Стоянов 1991: 132–133).

Едно от най-характерните проявления на просвещенската мисъл откриваме и в засиления интерес към историята. Най-общо идейните признаци на Просвещението, които са в сила и за тогавашната историческа мисъл, се изразяват в следното: първо, Просвещението се характеризира с установяването на рационализма. Разумът се разглежда като най-висш авторитет. Всички исторически ценности се подлагат на критика през тази призма. Второ, анализът на историческите съчинения на просветителите показва, че те гледат на миналото като на световноисторически процес, т.е. за тях човечеството трябва да се разглежда в своята цялостност. Трето, според просветителите интересът на историците трябва да се фокусира върху човека. Той е бил унижаван и експлоатиран поради невежество, което трябва да се ликвидира (Стоянов 1991: 133).

Известно е, че еволюцията на историографската мисъл не зависи толкова от господството на формалните методи, а от социалните мутации и промените в миросгледа, които засягат нейните дълбоки основи. Откритията и развитието на естествените науки от XVII в. подготвят постиженията на европейската историография от XVIII в.

Енциклопедистите (Д. Дидро, Ж. д'Аламбер, Фр. Волтер, Ш. Монтескьо, Ж. Ж. Русо и др.) поставят историята наравно с философията и я използват като мощно средство за постигането на основната цел на 35-томната „*Енциклопедия или Речник на науките, изкуствата и занаятите от обществото на хора на перото*“ (1750–1772 г.)¹. Според Дидро тази цел е „да се промени начинът на

мислене на нацията“ (История в Енциклопедии 1978: 240; Данова 1994: 27). Превръщайки историята в могъщо просветителско оръжие, енциклопедистите въвеждат много нови извори в статиите с чисто историческо съдържание. Определението на Ж. Мармонтел за „нравите и свойствата на народите“ като обект на историческото познание се допълва от Д'Аламбер с мисълта, че „историята е задълбочено изследване на природата и обширно изучаване на човека“. Основен момент във философията на историята на енциклопедистите остава идеята за прогреса. За тях Античността е първият век на Просвещението, последван от временен застой (средните векове), след който настъпва нов век на ускорено развитие – модерните времена (XVII и XVIII в.). За разлика от Волтер енциклопедистите не са толкова строги в присъдата си над Средновековието, като признават, че през този период се зараждат голяма част от европейските институции (Данова 1994: 27–28).

От своя страна Шарл Монтескьо (1689–1755 г.) се опитва да създаде и обоснове система от нови възгледи, проявявайки се при това не само като идеолог на Френското просвещение, но и като виден историк. Той акцентира върху историята на правото и правните институции и не споделя отрицателните и крайни възгледи на Волтер за Средновековието. Монтескьо смята за определящ фактор в общественото развитие климатичните и почвените условия, но не и расата. Именно поради това законите трябвало да се приспособяват към външните (природните) условия. Според него религията пряко влияе върху формата на управление. Например християнството благоприятства умереното, а ислямът – деспотичното управление (Стоянов 1991: 138–139).

Характерният за просвещенския възглед исторически оптимизъм намира най-последователен привърженик в лицето на Мари Жан дьо Кондорсе (1743–1794 г.). В своето съчинение „Esquisse d'un Tableau Historique de Progres de l'Esprit Humain“ [„Очерк върху историческата картина на прогреса на човешкия разум“] той защитава теорията за безграничните възможности в усъвършенстването на човечеството и отделния индивид. Кондорсе отстоява принципите на равенството, демократичните права и свободите. Основен критерий на неговата периодизация на световната история е развитието на просветата и науката. На тази база той разделя човешката история на десет периода. Първите три периода са в границите на праисторията. Четвъртият е свързан с прогреса на човешкия разум в Древна Гърция до обособяването на отделните науки. Тази епоха е времето на философите. Петият период завършва с падането на Римската империя, след което се налагат невежеството и християнските суеверия и предразсъдъци. След края на блестящата Римска цивилизация в продължение на векове в Европа господстват мракът, варварството и невежеството. Шестият период започва с кръстоносните походи, които имат голяма роля за духовното пробуждане на Стария континент. Седмият период съвпада с първите успехи на науката и завършва с изобретяването на книгопечатането. След това настъпва осмият период, през който „философията и науката престават да робуват на авторитета“. Творчеството на Рене Декарт поставя началото

на деветия период, който продължава до Великата френска революция от 1789 г. Именно по това време се прави невиджан скок в мисленето и невежеството постепенно започва да отстъпва. След цялостен преглед на всички епохи се предлага разгърнатата програма за напредъка на човечеството и бъдещото общество, което ще усъвършенства човека в най-висша степен и ще го направи щастлив (Стоянов 1991: 149-152).

В обобщение може да се констатира, че дейците на Френското просвещение дават началото на първата секуларизирана философия на историята на Стария континент. Полемизирайки с християнския провиденциализъм, те приемат, че в историята господстват законите на разума, които са тъждествени с естествените закони. Повлияни от естествените науки, тези автори допускат известен механизъм в своите виждания за историческото развитие. Техният поглед касае цели общества и периоди. Личността ще застане във фокуса на историографските търсения едва през XIX в.

Основополагаща роля за формирането на историзма в Европа имат мислителите на Немското просвещение. В светогледа на Готфрид Вилхелм фон Лайбниц (1646–1716 г.) присъства идеята за прогреса като двигател на историята. Той очертава периметъра на историята в случилото се и познанието за случилото се. Оставайки дълбоко вярващ, бележитият немски философ открива много проявления на Божията промисъл в историята. Според неговите виждания, в основата на света стои духовното начало и именно Бог и разумът дават живот и смисъл на материята. Лайбниц проявява особен интерес към историята на славянските народи. По искане на руския император Петър I през 1712 г. той му изпратил своите бележки за историята на славяните, сред които споменава и българите (Стоянов 1991: 31; Дроснева 1984: 90).

Тези схващания са обогатени с идеите на Йохан Георг Хердер (1744–1803 г.), който се радва на изключителна популярност сред историците и славянските народи в Югоизточна Европа. Той е автор на редица философско-исторически съчинения, между които най-важно място заема трудът „Идеи към философията на историята на човечеството“. Като ревностен последовател на Джанбатиста Вико (1668–1744 г.), и Хердер има балансирано отношение към Средновековието, без да го отрича до крайност или превъзнася подобно на романтиците. Централен момент в неговата концепция е учението му за хуманността, която остава основна цел в развитието на човешкия род. Всеки индивид има право на щастие и тук е ключът към всеобщата хармония. Той пише за славяните с огромна симпатия, предрича тяхното политическо освобождение и бъдещ възход. Неговите мисли в тази насока намират отзвук сред южнославянските интелектуалци от XIX в. (Данова 1994: 33; Стоянов 1991: 154–156). Широк резонанс получават вижданията на Хердер за самобитните черти на народите и произведенията на народния гений. По този въпрос той се отличава от представителите на Френското просвещение и може да се разглежда като предвестник на Романтизма. Идеята за националния характер и приемствеността в развитието на народите се свързва с особеното значение, което Хердер

отдава на езика като огледало и въплъщение на националния дух, съдба и характер (Конев 1983: 85–87; Данова 2008: 436).

Развитието на европейската историческа мисъл през XVIII в. намира благодатна почва в Русия. По времето на Петър I Велики (1672–1725 г.) е поставена задачата за написването на цялостна история на страната. По заповед на владетеля са преведени съчиненията на кардинал Цезар Бароний и дубровнишкия историк Мавро Орбини. В. Татищев (1686–1750 г.) преодолява схематизма на предшествениците си и търси причинно-следственото обяснение на историческите факти. В тази насока се наблюдават два вида каузалност: първата, произтичаща от Бог и втора, която се дължи на човека (Дроснева 1984: 93; Данова 1994: 34–35).

Духът на Просвещението навлиза на Балканите пречупен през специфичните социално-икономически и културни особености в развитието на отделните народи в този регион (Лещиловская 1990). По-голямата част от полуострова е под османска власт и единствено Влашко и Молдова запазват известна самостоятелност. Трансилвания, Хърватско и Словения са под австрийска власт, а Йонийските острови бързо сменят господарите си – венецианци, французи, британци. След продължителни военни конфликти островите Кипър (1571 г.) и Крит (1669 г.) са включени в пределите на Османската империя, а Дубровник съхранява вътрешната си свобода до края на XVII в.

Православната църква е изключително важен фактор за културното и идейното състояние и развитие на покорените балкански народи. Православните поданици в Османската империя се намират под юрисдикцията на Цариградската патриаршия. След ликвидирането на Ипекската патриаршия (1766 г.) и Охридската архиепископия (1767 г.) тя разширява властта си над цялото източноправославно население на Балканите, получило наименованието „Рум милет“. То е организирано по епархии с църкви и манастири при строга йерархия на свещенослужителите – една пирамида, на върха на която стои патриархът в Цариград². Още в средата на XV в. тази йерархична структура се интегрира в административната система на Османската империя и става нейна съставна част. Наред с огромните права и власт патриархът има и едно тежко задължение – отговорен е с главата си за поведението на своето паство, т.е. за лоялността на християнското население към султана.

Обстоятелството, че в годините на турското владичество Цариградската патриаршия поема надзорни функции над православно население, дава естествена преднина на гръцкия етнически елемент в редовете на висшето духовенство на Балканите. Благодарение на Църквата се съхраняват добрите условия за развитието и влиянието на гръцкия език, който оставя траен отпечатък върху цялата православна култура.

Наследената от романтичната възрожденска историография представа за предимно отрицателните резултати от гръцкото културно влияние върху българите се подлага на сериозна критика от проф. Ив. Шишманов (Шишманов 1894; Шишманов 1930: 296–304 [=Шишманов 1965: 48–57]). Разглеждайки пунктуално ролята на гръцките просветни центрове и българо-гръцките взаимоотношения през

Възраждането, той достига до извода, че до 30-те години на XIX в. не може да се говори за вражда и противоречия на етническа основа между българите и гърци.

Движението за просвета в българските земи през Възраждането е уникално явление, което има неизмерими последици в политически, стопански, културен и национален аспект. То обединява и приобщава хората, постепенно изгражда нова ценностна система, прави ги възприемчиви към новото, дава им възможност да се докоснат до идеите и постиженията на Европа и света. Просветата е факторът, който действа най-дълго и спомага в най-голяма степен за формирането и поддържането на националното самосъзнание на българския народ. През динамичния и плодотворен възрожденски XIX в. именно чрез просветата се полагат основите на модерната национална българска култура. Средновековието е загърбено, рушат се примитивните представи, бит, морал. Навлизат ново светоусещане, философия, нравственост. Изграждат се модерни отношения между хората в естествената им семейна среда, при социалните и икономическите им контакти. Всички тези процеси се разгръщат синхронно, преплитат се и намират най-ярко проявление в движението за новобългарска просвета, в стремежа към църковно-национална еманципация и в борбата за политическо самоопределение.

Новото българско общество изпитва остра нужда от модерно светско образование, което да съответства на Европейското просвещение, чиито идеи вече са проникнали в българските земи главно с посредничеството на Новогръцкото просвещение. Сред формиращата се интелигенция покълват идеите на Лок, Волтер, Монтескьо, Дидро, Русо, Хердер, Кант, Ломоносов и др.

Изводите и доказателствата в тази посока биха могли да се задълбочат и детайлизират при едно по-системно издирване и аналитично проучване на съхранената гръкоезична документация, съпътстваща живота и дейността на просветните центрове през периода на Българското възраждане.

БЕЛЕЖКИ

¹ По-подробно за „Енциклопедията“ (Encyclopédie, 1778) вж. в: **Займова, Р.** Енциклопедията през века на Просвещението. <<http://bulgc18.com/Zaimova.htm>> (17.10.2009 г.)

² За йерархията и титулатурата на православното духовенство вж. Владов 2009.

ЛИТЕРАТУРА

Барг 1987: Барг, М. А. Епохи и идеи. Становление историзма. М.

Владов 2009: Владов, В. Титулатурата на православното духовенство в контекста на българо-гръцките отношения. – В: Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в Средиземноморието и Изтока. Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

Данова 1994: Данова, Н. Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX век. С.

Данова 2008: Данова, Н. Иван Добровски в перспективата на българския XIX век. С.

Дроснева 1984: Дроснева, Е. Българите и руската историопис от XVIII в. – ИПр, №2.

Займова, Р. Енциклопедията през века на Просвещението. <<http://bulgc18.com/Zaimova.htm>> (17.10.2009 г.)

История в Энциклопедии 1978: История в Энциклопедии Дидро и д'Аламбера. Ред. А. Д. Любинской. Перевод и примечания Н. В. Ревуненковой. Л.

Кант 1998: Кант, И. Избрани произведения (1755–1770). С., УИ „Св. Климент Охридски“.

Конев 1983: Конев, Ил. Българското възраждане и Просвещението. С.

Лещиловская 1990: Лещиловская, И. Закономерности и особенности Просвещения в Центральной и Юго-Восточной Европе. – В: Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII–XIX вв. Типология и взаимодействие. М.

Стоянов, Ж. Идеите за историята. От Хезиод до Маркс. С., 1991.

Шишманов 1894: Шишманов, Ив. Константин Г. Фоинов, неговият живот и неговата дейност. – Сб.НУНК, Т. 11.

Шишманов 1930: Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: 1000 години България (927–1927). С. [=Шишманов 1965: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. 1. С.].